

ЖУРНАЛЬНА ПУБЛІЦИСТИКА ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У презентованій статті основна увага спрямована на висвітлення питань формування громадянського суспільства в Україні. Важливим чинником формування засад громадянського суспільства в роки перебудови виступили літературно-художні і громадсько-політичні журнали. Вони були носієм плюралізму думок, поглядів, орієнтацій і джерелом всебічної інформації, яка впливала на формування громадської думки, пробудження національної самосвідомості.

Ключові слова: перебудова, українські часописи, громадянське суспільство.

Журнальна публіцистика доби перебудови порушувала широке коло суспільно-значимих проблем, які справляли значний вплив на процеси національного відродження і поступу України до державної незалежності.

Серед них особливе місце посідала тема формування інститутів громадянського суспільства – основи майбутньої правової і демократичної держави. На сторінках журналів йшла активна дискусія за участю політиків, письменників, представників широких кіл української інтелігенції про шляхи розбудови держави.

Заявлена в даній статті проблема відображена в наукових дослідженнях таких науковців як Д. М. Прилюка¹, В. Й. Здоровеги², М. І. Скуленка³.

В другій половині 1990-х рр. побачили світ три насичені фактами і документальними матеріалами випуски історико-теоретичних нарисів «Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра», в яких науковці О. Г. Мукомела, В. І. Шкляр, О. К. Мелещенко, І. С. Паримський та інші автори досліджують надбання, проблеми та перспективи вітчизняної журналістики, розкривають її потенціал, ресурси і дієвість впливу на формування суспільної свідомості⁴. Проблеми участі України у світовому інформаційному просторі порушує О. В. Чекмишев у праці «Українська журналістика на перехідному етапі»⁵.

Зазначена тема є актуальною в контексті формування в громадській думці усвідомлення необхідності розгортання руху за національне відродження та державну незалежність України.

Метою статті є спроба за допомогою наукової літератури та джерельної бази проаналізувати та охарактеризувати внесок журнальної публіцистики у розкриття теми формування громадянського суспільства в Україні у часи перебудови.

Глибокі трансформаційні процеси доби перебудови в Україні потребували пошуку впровадження нових ідей та форм організації життя суспільства, які забезпечили б йому стійке існування та розвиток. Вирішення цих завдань було неможливим без формування громадянського суспільства, покликаного забезпечити соціально-політичну активність особистості та різними формами самоорганізації та самоуправління врівноважити державний вплив.

Важливим чинником формування засад громадянського суспільства в Україні в роки перебудови виступили літературно-художні і громадсько-політичні журнали. Вони були носієм плюралізму думок, поглядів, орієнтацій і джерелом всебічної інформації, яка впливала на формування громадської думки, пробудження національної самосвідомості. Разом з іншими інститутами громадянського суспільства (політичні та громадські об'єднання, творчі спілки) журнальна публіцистика поступово ставала вагомою протиположною тиску з боку держави, запобігаючи можливим зловживанням владою.

Свої можливості у формуванні громадянського суспільства журнали реалізовували через публікацію матеріалів цієї проблематики, запрошуючи до широкого суспільного діалогу на сторінках журналів за участю представників різних верств громадянства – політиків, науковців,

діячів культури. Змістовно-тематичне наповнення журналів, особливо на завершальному етапі перебудови, викликало зростаючий інтерес розуміння і підтримку громадськості, що підтверджується аналізом пошти журналів, зростаючим тиражем видань.

Генератором ідей громадянського суспільства в журнальній публіцистиці (як і в цілому в суспільно-політичному житті) в роки перебудови виступали українські письменники. Редакторами усіх літературно-художніх і громадсько-політичних журналів були відомі письменники і публіцисти – члени Спілки письменників України Олександр Глушко («Вітчизна»), Петро Перебийніс («Київ»), Микола Луків («Дніпро»), Роман Федорів («Жовтень», «Дзвін»), Юрій Стадниченко («Прапор», «Березіль»), Микола Чубук («Золоті ворота»). Більшість складу редакційних колегій журналів складала теж авторитетні представники цієї творчої спілки. Серед них Олесь Гончар, Борис Олійник, Іван Драч, Іван Дзюба, Дмитро Павличко, Ростислав Братунь та інші відомі українські письменники.

Аналіз публіцистичних матеріалів дає підстави для висновку, що журнали в період перебудови відігравали велику роль у пізнанні та осмисленні дійсності, забезпеченні динамічного спілкування та підтримці суспільної рівноваги як елементу громадянського суспільства. У той же час на перших етапах простежується прагнення розібратися з політичною дійсністю радянської держави. Звідси – розгортання широкої дискусії на сторінках українських журналів щодо тлумачення державного устрою радянської держави та УРСР, зокрема.

Одним із перших до висунутих перебудовою проблем формування громадянського суспільства звернувся журнал, який ще до 1990 р. продовжував називатися «Жовтень». Зокрема, на його сторінках у 1989 р. письменник О. Романчук у статті «Озирнутися у майбутнє» з позиції громадянської відповідальності журналістів аналізував роль публіцистики в суспільних процесах, що відбулися після XXVII з'їзду КПРС (1986 р.)⁶.

У 1990–1991 рр., коли все очевиднішими ставали помилки і непослідовність курсу на перебудову, бачення майбутнього і процесу формування громадянського суспільства в журнальній публіцистиці набувало дедалі радикальніших рис. Показовою щодо цього є стаття відомого письменника і в той час політика І. Драча «Обійдемося без компаса» у журналі «Київ». Вона відображала еволюцію поглядів з початку перебудови щодо майбутнього України – від обережних натяків на розширення прав союзних республік до виходу із складу СРСР. Автор переконаний, що «вся дисципліна логіки і парадокси алогізмів ведуть до єдиного висновку – виходу із Союзу. Обов'язок Росії – вийти першою і допомогти всім іншим. Вільна Україна неможлива без вільної Росії. Загальноєвропейський дім народів неможливий без України адже саме в нашій республіці, на Закарпатті, географічний центр Європи. І чим активніше діятимуть зараз доцентрові сили, тим активніше відцентрова, «може, навіть трагічна сила відриватиме народи від центру. Чи вистачить розуму і совісті керманічам влади, аби відчуті всю глибину сучасних течій? Адже колючий дріт кордону не відділяє Україну ні від Польщі, ні від Чехословаччини, ні від Румунії. Чи вистачить розуміння новим політикам, що ніяка берлінська стіна не відділить Україну від Росії»⁷.

Для розуміння і усвідомлення широким читацьким загалом і українським політикумом особливостей суспільно-політичних процесів, що відбувалися на заключному етапі перебудови в Україні і тодішньому Союзі, передовсім в Росії, доцільною вбачається публікація журналом «Дніпро» книги спогадів лідера опозиційного руху, а згодом президента Російської Федерації Б. Єльцина «Сповідь на задану тему»⁸. Уявлення про механізми прийняття політичних рішень в роки перебудови дають мемуарні записки одного з високопоставлених партійних функціонерів КПРС Є. Лигачова, опубліковані також у журналі «Дніпро»⁹.

Важливе значення для усвідомлення широкою громадськістю проблем формування в Україні громадянського полінаціонального суспільства мав опублікований під заголовком «Від тоталітарного гуртожитку до спільного українського дому» у журналі «Дзвін» виклад матеріалів конференції «Українсько-російські відносини в суверенній Україні», яка відбулася 4 січня 1991 р. у Львові. Її організаторами виступили Народний Рух України, російське товариство імені О. Пушкіна.

Конференція засвідчила прагнення і української, і російської сторін досягнути консенсусу у поглядах на дану проблему. Доповідачі торкнулися багатьох аспектів міжнаціональних стосунків. У роботі конференції узяли участь народні депутати України Ірина Калинець, Володимир

Гриньов, Олександр Ємець, Юрій Серебрянников, Михайло Голубець, Орест Влох, провідні вчені Львова, представники політичних та громадських організацій, гості з Криму, Харкова, Тернополя, Одеси, Донецька та інших регіонів України¹⁰.

Одним із популярних авторів журналу «Вітчизна» був відомий політик і економіст В. Черняк. Намагаючись окреслити можливий у майбутньому державний устрій суверенної України, В. Черняк бачив її федеративною республікою в тому розумінні, що «до її складу увійдуть автономні історичні землі (краї) – десть п'ять чи шість. Ці землі будуть самостійно вирішувати свої проблеми, а республіканська влада регулюватиме їхні взаємовідносини»¹¹.

Наприкінці 1980-х–початку 1990-х рр. все актуальнішою стає проблема багатопартійності. Плюралізм думок, послаблення контролю влади над суспільством, розпочата демократизація суспільно-політичного життя принципово змінювали всю обстановку в країні. КПРС, яка сповідувала консервативні погляди і продовжувала захищати політичну систему, що перебувала в глибокій кризі, стрімко втрачала свою монолітність і вступила у смугу розпаду, а партійний апарат показав нездатність вести політичну боротьбу в нових умовах.

За таких обставин в Україні розпочався процес формування багатопартійності, оскільки партії є одним із базових інститутів громадянського суспільства без якого неможливе функціонування представницької демократії.

Тема багатопартійності вийшла на чільне місце і в журнальній публіцистиці. Автори статей, інтерв'ю, коментарів, читацьких листів всебічно обговорювали цю проблему, висловлювали своє ставлення до окремих партій, їхніх програм і взагалі щодо їх місця у суспільному житті.

На сторінках журналу «Золоті ворота» у 1991 р. науковець О. Гарань у статті «Багатопартійність на Україні стає реальністю» підводить підсумок політичних процесів перебудованого п'ятиріччя і чітко виокремлює хронологічні етапи становлення політичного плюралізму в Україні:

– перший етап – 1988 р. – обговорення «головного завдання демократичних сил – «створення широкого демократичного об'єднання на зразок народного фронту». В цей період активно розгортає роботу Українська Гельсінська Спілка, що, незважаючи на свою назву, була вже не стільки правозахисною організацією, скільки організацією, що висуває програму широких політичних перетворень. Слідом виникає Українська Демократична Спілка;

– другий етап – 1989 р. – березень 1990 р. Він характеризується автором як становлення Руху і фактично легалізацією політичного плюралізму в республіці. Набирає силу УГС, виникає ряд інших політичних та культурницьких організацій;

– третій етап – 1990–1991 рр., коли створюється парламентська опозиція і закладаються основи реальної багатопартійності та входження політичних партій до парламенту¹².

Як відзначається у багатьох публіцистичних матеріалах, процес формування нових партій, об'єднань йшов дуже швидко. У статтях увага читачів приверталася до того факту, що відтепер в Україні крім КПРС, а також республіканської та демократичної партій, що виникли на базі відповідно УГС та рухівського «центру», буде повний, традиційний для розвинутих країн Заходу політичний спектр: анархісти, соціалісти соціал-демократи, зелені, ліберали, селянські і християнські демократи, право-радикальні угруповання. Підсумовуючи автори зазначають, що у 1990 р. розпочався новий етап у розвитку багатопартійної системи на Україні, а отже і новий етап демократизації її суспільно-політичного життя¹³.

У публіцистичних матеріалах журналів завершального етапу перебудови не залишаються поза увагою і партії та угруповання комуністичної орієнтації, які перебували по інший бік ідейної «барикади». Так, В. Драч у своїй статті до них відносить Компартію України (КПУ), Робітничу (марксистську) демократичну партію, «Лівих» соціалістів, Спілку трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ), Вітчизняний форум, об'єднання «Єдність: за ленінізм і комуністичні ідеали». Умовно об'єднувала цю групу політичних сил прихильність до соціалістичного шляху розвитку України в їхньому традиційному розумінні.

Автор робить спробу проаналізувати реальний стан, в якому опинилася Комуністична партія. Звертається увага читачів на те, що складність становища, в якому вона опинилась, полягає у тому, що вона не має чітко визначених законом прав правлячої. Як не було такого закону і щодо прав – опозиції. Такого не зустрінеш у жодній цивілізованій країні¹⁴.

У журнальній публіцистиці, як і в суспільній свідомості того часу, все більше уваги приділялось цій темі, підкреслювалось, що перехід до суверенного стану української держави,

а отже – і до правової державності, можливий за умов: 1) усунення КПРС від державної влади; 2) розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову.

Наголошувалось і на тому, що створення правової держави в Україні вимагає врахування всього попереднього досвіду українського народу у ділянці національно-державного будівництва і аж до необхідності утвердження реального суверенітету. Це пояснювалось тим, що правовою може бути лише суверенна держава, несуверенна ж (якою визнавалася Українська РСР) не може стати правовою. Тому поступ українського народу до своєї суверенної правової держави має завершитися конституційним оформленням незалежної Української Республіки, де «український народ із носія суверенітету перетвориться на його володаря, а демократична українська правова держава посяде серед держав світу чільне і рівне становище у відповідності до засад міжнародного права»¹⁵.

Ідея необхідності утвердження державного суверенітету на сторінках українських журналів пройшла досить тривалий шлях, який розпочався із обговорень та дискусій щодо можливості укладання нового союзного договору.

У ході цієї дискусії, що розгорнулася в засобах масової інформації, особливо критикувалася існуюча система прийняття рішень в країні, яка не змінювалася навіть у роки перебудови і з Москви продовжували надходити укази й інші директивні документи, де в завуальованій, а іноді й у відвертій формі регламентувалися права республік, обмежувалися їхні свободи, принижувалася гідність. Так, С. Плачинда у своїй статті звертав увагу на принизливе й болюче відчуття безправності народів СРСР, що, на його думку, було викликано рішенням Президента СРСР про підготовку концепції союзної програми переходу до ринкової економіки як основи оновленого Союзного договору. При цьому зазначалося, що до робочої групи не ввійшов жоден учений від національних республік і відповідно ставилося питання чому долю цих республік мають вирішувати у Москві? Автор звертав увагу читачів, що у законі «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації» від 26 квітня 1990 р. було записано: «Порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР, визначається Законом СРСР». Тобто закріплюється подальша безправність народів СРСР, їхня колоніальна залежність від імперської Москви.

Багато питань у громадськості викликав і Указ М. Горбачова від 29 липня 1990 р. «Про взаємодію союзних і республіканських органів у фінансово-кредитних питаннях у період підготовки нового Союзного договору», у якому союзним республікам, як пояснювалося у статті, по суті, було заборонено приймати законодавчі акти, «які руйнували б фінансову та банківську систему, що склалася». Тобто переходити на рейки економічної самостійності можна лише в рамках дозволу з Москви. А закон «Про права, обов'язки і відповідальність державних податкових інспекцій» робить Міністерство фінансів СРСР ще більшим спрутом республік: йому надано право скасовувати рішення відповідних міністерств союзних і автономних республік¹⁶.

Як підкреслював у журнальній статті С. Плачинда, «мабуть, саме цей Указ надихнув шовіністів з Тирасполя і Бендер на ідею утворити Придністровську Молдавську «республіку» і тим самим принизити молдавський народ, його історію, культуру, мову». Висловлювалось занепокоєння, що «це стало прикладом для великодержавників, що мешкають на Україні: нині вони вживають заходів, аби утворити подібну шовіністичну «республіку», але під «виразнішою» назвою – Новоросія – на півдні України зі столицею в Одесі. Немає сумніву, що Союзний договір у першу чергу захищатиме саме отакі шовіністичні псевдо республіки»¹⁷.

На завершальному етапі перебудови українська журнальна публіцистика все більше піддавала критиці існуючий державний устрій радянської держави і необхідність руху до повного державного суверенітету. Історик М. Браїчевський у статті «Народ мій завжди буде» так характеризує СРСР – «радянська федерація становить собою реальність, що межує з фантастикою. Кожна колоніальна система передбачає наявність не лише колоній – загарбаних і експлуатованих країн, а й метрополії – країни, яка загарбала й визискує колонії. В нашому випадку метрополії в звичайному розумінні немає. Цю функцію виконує не якась певна держава, що має свою територію з власним населенням, а так званий Центр – сукупність загальносоюзних органів влади, підприємств і установ, які зосередили в своїх руках усі важелі суспільного життя»¹⁸.

Поставало питання про життєвість, доцільність і необхідність існування колосальної федерації, що становить шосту частину земної кулі. Автор запитує чому радянські республіки мусять існувати лише в умовах об'єднання і деспотичної централізації, утримуючи за свій рахунок гігантський паразитичний апарат загальносоюзних відомств, офіруючи невідомо в ім'я чого свій державний суверенітет центральній юрисдикції та не маючи можливості розпоряджатися власним набутками?¹⁹

Журнали у процесі демократизації суспільства надавали можливість актуалізувати свої погляди на процес розвитку суспільства, орилюднити програми різним політичним силам та рухам. Цим самим часописи утверджувалися в інформаційному полі як важливі й інформаційно-дискусійні осередки і були трибуною для обговорення альтернативних моделей реформування та подальшого розвитку країни. Вони виступали як інформаційний канал для учасників суспільної дискусії і у той же час своєю діяльністю з допомогою професійних журналістів, які аналізували та коментували найбільш значущі події, що відбувалися, на рівних витупали зі своїм голосом у соціальному діалозі.

Отже, відсутність власної держави зробила унікальною роль національної періодики як важливого засобу культурної та громадської комунікації. Тому проблеми суспільно-політичного життя не залишилися на периферії зацікавленень авторів журналів. На їх сторінках розгорнулася активна громадсько-політична дискусія спочатку щодо проблем демократизації існуючого ладу, а пізніше – й необхідності відстоювання державного суверенітету, що зумовило політизацію національного руху. Художньо-літературні і громадсько-політичні журнали отримали можливість стати важливим фактором соціалізації мас, формування компетентної суспільної думки, що сприяла мобілізації самої громадськості навколо ідей громадянського суспільства.

Українські журнали доби перебудови виконували функцію «кристалізації» суспільної думки, артикуляції соціальних та національних інтересів потреб та поширення їх з метою ефективного впливу на центри прийняття рішень, інтеграції суспільства в цілому. Це стало можливим в результаті тієї обставини, що інтегративна властивість громадянської свідомості формувалася під впливом журналів у процесі громадянської соціалізації особистості, що дозволяло адекватно оцінювати дійсність завдяки можливості через публіцистичні матеріали дізнаватися про реальні події минулого та сучасності.

В період перебудови українські журнали, позбавившись компартійного диктату, свої можливості у формуванні громадянського суспільства реалізовували через публікацію матеріалів цієї проблематики, залучаючи до суспільного діалогу на сторінках журналів представників різних верств громадянства – політиків, науковців, діячів культури. Разом з політичними та громадськими об'єднаннями журнальна публіцистика, особливо на заключному етапі перебудови, стала вагомою противагою владі і викликала інтерес та підтримку громадськості, що підтверджується аналізом пошти журналів і зростаючим тиражем видань.

¹ Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості: Проблеми майстерності. – К., 1983. – 280 с.

² Здоровега В. Й. Мистецтво публіциста: Літературно-критичний нарис. – К., 1966. – 174 с.

³ Скуленко М. И. Журналистика и пропаганда. – К., 1987. – 159 с.

⁴ Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра: Історико-теоретич. нариси / О. Г. Мукомела, В. І. Шкляр, О. К. Мелешченко, І. С. Паримський. – Вип. 1. – К., 1996. – 168 с.; Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра: Історико-теоретич. нариси / О. Г. Мукомела, В. І. Шкляр, Й. Д. Лось, І. С. Паримський. – Вип. 2. – К., 1997. – 141 с.; Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра: Історико-теоретич. нариси / О. Г. Мукомела, В. І. Шкляр, Т. І. Петрів, І. Ю. Слісаренко, І. С. Паримський. – Вип. 3. – К., 1998. – 180 с.

⁵ Чекмишев О. В. Українська журналістика на перехідному етапі // Редакційно-видавнича справа: досвід, проблеми, майбутнє / За ред. проф. В. В. Різуна. – К., 1997. – С. 21–45.

⁶ Романчук О. Озирнутися у майбутнє // Жовтень. – 1989. – № 8. – С. 76.

⁷ Драч І. Обійдемося без комплексу! // Київ. – 1990. – № 6. – С. 3.

⁸ Єльцин Б. М. Сповідь на задану тему // Дніпро. – 1990. – № 11. – С. 74–93.

⁹ Лигачов Єгор. У Кремлі й на Старій площі // Дніпро. – 1991. – № 7. – С. 154–192.

¹⁰ Від тоталітарного гуртожитку до спільного українського дому // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 79.

¹¹ Черняк В. Від економіки абсурду – до економіки здорового глузду // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 152.

- ¹² Гарань О. Багатопартійність на Україні стає реальністю // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 50.
- ¹³ Там само. – С. 50.
- ¹⁴ Драч В. Народ і партія єдині // Вітчизна. – 1991. – № 7. – С. 132.
- ¹⁵ Головатий С. Українська держава у ХХ ст. // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 23.
- ¹⁶ Плачинда С. Як нам далі жити // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 42.
- ¹⁷ Там само. – С. 43.
- ¹⁸ Брайчевський М. Народ мій завжди буде // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 32.
- ¹⁹ Там само. – С. 27.

В представленной статье основное внимание направлено на освещение вопросов формирования гражданского общества в Украине. Важным фактором формирования основ гражданского общества в годы перестройки выступили литературно-художественные и общественно-политические журналы. Они были носителем плюрализма мнений, взглядов, ориентаций и источником всесторонней информации, которая влияла на формирование общественного мнения, пробуждение национального самосознания.

Ключевые слова: перестройка, украинские журналы, гражданское общество.

In the article the author shows the problem of study and importance of journal publicistics of the perestroika period as the factor of public society formation. The main attention is paid to the fact that having lost the Communist party dictatorship in the perestroika period Ukrainian magazines realized their possibilities in forming public society through publication of materials on this problem, joining to the social dialogue on the magazine pages representatives of different public strata: politicians, scientists, cultural workers. Besides, together with political and public societies the magazine publicism became important opposition to power, especially on the final stage of the perestroika. It drew the interest and support of public what is conformed by the analysis of magazine correspondence and growing circulations of editions. On the base of archives it is analyzed that literary, social and political magazines were an important factor of public society formation in the perestroika period. They were carriers of pluralism, orientators and source of comprehensive information that influenced the formation of public opinion, awakening of national self-consciousness.

Keywords: perestroika, Ukrainian magazines, civil society.